

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Geconserveerd koningschap: Regentes Emma en Wilhelmina's erfenis

Diependaal, I.M.

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Diependaal, I. M. (2013). Geconserveerd koningschap: Regentes Emma en Wilhelmina's erfenis.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Inleiding

...majestueus in voorkomende gevallen, een goede (maar mijns inziens te drilzuchtige) moeder en eene voortreffelijke echtgenoot, die het voorrecht om Koningin te zijn duur betaald heeft maar ook zonder klagen en met de meeste toewijding moeielijke en zware dagen doorleefd heeft. Eene vrouw van karakter, met één object steeds voor oogen, het hooghouden van de Koninklijke waardigheid.¹

In 1907 nam Maarten Iman Pauw van Wioldrecht ontslag uit de dienst van koningin Emma. De voormalige koningin-regentes was in augustus 1898, na inhuldiging van haar dochter Wilhelmina, aan een eigentijds vervroegd pensioen begonnen en vulde sindsdien haar dagen met representatieve taken en liefdadigheidswerkzaamheden. Pauw verliet zonder conflict het huishouden van koningin Emma, maar de wat steile ‘heer van stand’ had in zeven jaar tijd aardig wat grieven opgespaard. In een aanzet tot autobiografie schreef hij zijn weinig positieve herinneringen van zich af. Het incomplete manuscript werd door zijn erfgenamen veilig opgeborgen voor ogen die het wel eens verkeerd konden interpreteren.

De voormalig kamerheer wilde een objectief beeld schetsen van de vrouw die hij goed had leren kennen, maar voor buitenstaanders een ‘samengestelde amalgaam’ was gebleven ‘waarin het moeielijk is de grondtoon te vinden’.² Naar eigen gevoel had Pauw als kamerheer bijna zeven jaar de gelegenheid gehad om koningin Emma van nabij te leren kennen en een ‘vrij juist oordeel’ te vormen ‘aangaande de Vrouw ter wier eere de loftrompetten onvermoeid geschald hebben’.³

Hij had koningin Emma gediend totdat persoonlijke omstandigheden tot een overmachtssituatie leidden waardoor hij zonder sociaal gezichtsverlies ontslag kon nemen: in 1906 verwoestte een brand een groot deel van zijn kasteel Broekhuizen nabij Leersum.⁴ Als vader van een gezin met opgroeiende kinderen en plaatselijke heer had hij de jaren daarvoor een gejaagd leven geleid. ’s Ochtends deed hij vaak zijn dienst bij koningin Emma, ging snel per trein en auto naar huis, om ’s avonds weer present te zijn bij de veeleisende koningin-weduwe. De eerste periode van zijn herwonnen vrijheid gebruikte Pauw om wat herinneringen op schrift te stellen.⁵

Pauws impressie van koningin Emma, ‘in het kort uitgedrukt’: ‘Eene parvenue, ontzettend ambitieus, beredeneerd, dril- en heerszuchtig, bemoeial en nieuwsgierig, met een gewone dosis goed verstand, met een vriendelijke inborst die echter, wanneer haar eigenbelang in het spel komt, geheel op den achtergrond kan worden geschoven. Van aard gierig, kwalijk nemens en zeer egoïstisch. Daarentegen echter hoogst praktisch, onvermoeid werkzaam, minutieus, zeer leergierig, vol van plichtsbesef, courageus en kranig, nooit tegen vermoeienissen noch last opziende, wanneer zij meent dat zulks voor het een en ander van

¹ ‘Leden van de hofhouding’, 5-6. Conceptaantekeningen van M.I. Pauw van Wioldrecht (1860-1913) voor een waarschijnlijk nooit geschreven autobiografie, ca. 1907. NA 20.20.43, no. 139.

² ‘Leden van de hofhouding’, 5-6.

³ ‘Herinneringen van een Kamerheer’, 1. Aanzet tot ‘souvenirs’ door M.I. Pauw van Wioldrecht (1860-1913), ca. 1907. NA 20.20.43, no. 139.

⁴ Voor nadere achtergronden van de persoon, lid van de Provinciale Staten van Utrecht en vanaf 1913 de eerste burgemeester van Leersum, en zijn ontheffing als kamerheer zie: ‘Mr. M.I. Ridder Pauw van Wioldrecht’, *De Prins* 6 (1907) 2 maart 1907; Maarten Stratenus, ‘Een eigen burgemeester voor Leersum’, *Hoetwas. Historische Vereniging Leersum* 18 (februari 2013) 15-18.

⁵ Agnies Pauw van Wioldrecht, *Vin-je dat we een hoed op moeten?* (Amsterdam 2003) 181-184. Maarten Stratenus, ‘Een Heeren-agenda uit 1905. Een jaar uit het leven van ridder Pauw van Wioldrecht I’, *Hoetwas. Historische Vereniging Leersum* 16 (februari 2011) 11-15; Maarten Stratenus, ‘Een Heeren-agenda uit 1905. Een jaar uit het leven van ridder Pauw van Wioldrecht II’, *Hoetwas. Historische Vereniging Leersum* 16 (mei 2011) 11-15. Met dank aan Maarten Stratenus, achterkleinzoon van Maarten Iman Pauw van Wioldrecht, voor de inspirerende achtergrondgesprekken.

belang kan zijn, majestueus in voorkomende gevallen, een goede (maar mijns inziens te drilzuchtige) moeder en eene voortreffelijke echtgenote, die het voorrecht om Koningin te zijn duur betaald heeft maar ook zonder klagen en met de meeste toewijding moeilijke en zware dagen doorleefd heeft. Eene vrouw van karakter, met één object steeds voor oogen, het hooghouden van de Koninklijke waardigheid.⁶

Het was niet zozeer de persoon van koningin Emma waar Pauw moeite mee had. Hij maakte zich vooral druk over hetgeen zij met haar opstelling had aangericht. Omdat alles steeds had gedraaid om de twee koninginnen had zij de hoge sociale standen van zich vervreemd en daardoor draagvlak voor het koningschap aangetast. De ongenaakbare Emma eiste volgens Pauw dat iedereen – ongeacht sociale stand, leeftijd en lichamelijk gebrek – zich schikte naar de wensen van de koningin. Een te laat aangevraagde audiëntie werd afgestraft met een hautaine houding; in strijd met de gangbare conventies negeerde zij opzettelijk mensen bij publieke aangelegenheden. Koningin Emma was zeven jaar lang altijd vriendelijk voor hem geweest, maar zijn onslagname werd op soortgelijke wijze afgestraft. Pauw beklagde zich hierover bij S.M.S. de Ranitz, sinds 1903 grootmeester van koningin-weduwe Emma. Kort daarop werd hij te dineren gevraagd en ‘nu zeer heusch behandeld’.⁷

De voormalig kamerheer was waarschijnlijk minder objectief over zijn ‘hooge gebiedster’ dan hij beoogde, maar zijn vaak puntig verwoorde opmerkingen bevatten veel rake observaties die ook in andere bronnen zijn terug te vinden. Koningin Emma zag zichzelf primair als degene die vanaf 1890 de erfenis van Willem III moest beheren voor haar dochtertje tot aan haar juridische meerderjarigheid. Het hooghouden van de koninklijke waardigheid was een belangrijk onderdeel van deze erfenis.

Maarten Iman Pauw van Wioldrechts herinneringen geven tegelijkertijd een mooi inkijkje in de wereld waarin koningin Emma had moeten functioneren als regentes. Terecht beschreef hij koningin Emma als een vrouw die in 1879 uit haar eigen milieu was gehaald. Zij droeg dan wel de titel van prinses, maar haar vader stond aan het hoofd van een klein, eenvoudig en betrekkelijk nederig Duits vorstendommetje. Emma was als eenvoudig meisje opgegroeid zonder notie van het ‘wereldsche principe van het koningschap’. Pauw vond dat zij meer op haar plaats was geweest en meer geluk had gekend indien zij met een man van haar eigen stand en leeftijd was getrouwd. In Pauws ogen had de ambitieuze Emma echter doelbewust gekozen voor de koninginnentitel en daarvoor een hoge prijs moeten betalen. In 1879 had hij haar intrede zien doen in Nederland met een glimlach op haar gezicht. Door de jaren heen was deze glimlach een onderdeel van haar ‘toilet’ geworden, een verlengstuk van de hoed die zij bij publieke gelegenheden opzette. Door veel ‘outsiders’ werd de stereotiepe glimlach als innemend en lieflijk ervaren. In werkelijkheid was het een grimas die verveling moest verbergen als Emma tijdens haar ‘corvee’ de buitenwereld deed voorkomen dat de meest oninteressante zaken haar het grootste belang inboezemden.

Emma toonde daarmee ogenschijnlijk voor het eerst het gezicht van de moderne, representatieve monarchie: de gesprekspartner moet van een koninklijk persoon het gevoel krijgen dat hij of zij belangrijke maatschappelijke taken vervult. Ook koningin Sophie, Emma’s directe voorganger als koninginechtgenote van Willem III, muntte echter al uit in vriendelijkheid, voorkomendheid en het tonen van interesse bij het uitoefenen van haar representatieve taken.

Tijdgenoten binnen de hoogste stand zagen het verschil tussen koningin Sophie en koningin Emma. Ogenschijnlijk leken het twee Duitse prinsessen die zich allebei geliefd wisten te maken in Nederland. Sophie was echter door haar ambitieuze vader, koning Wilhelm I van Württemberg, getraind voor een rol op hoog koninklijk niveau. Zij had een ongewoon goede educatie gekregen en was van jongs af aan gewend om op gelijkwaardige

⁶ ‘Leden van de hofhouding’, 5-6.

⁷ ‘Herinneringen van een Kamerheer’, 23.

wijze om te gaan met personen van hoog sociaal en politiek kaliber. Geboren en getraind als koningsdochter dwong Sophie een vanzelfsprekend respect als koningin af. Pauw van Wioldrecht zag haarscherp in dat Emma deze achtergrond niet had en wat daarvan de consequenties waren. Emma trok een ondoordringbare, onzichtbare muur op tussen het koningshuis en de hoogste sociale standen. Zij vertoonde zich niet in de Haagse society en nam een hooghartige, rancuneuze houding aan tegenover iedereen die onvoldoende égards leek te hebben voor haar koninklijke waardigheid.

‘Om de eer te genieten Koningin Emma te ontmoeten moesten alle dames ook de oudere die wegens gevorderde leeftijd of wegens gebrek aan fortuin of om welke reden ook niet meer in de wereld gingen, zich gehaasten op de hoffeesten te komen: anders was H.M. niet genaakbaar.’ Het gevolg bleef niet uit. ‘Waar ten eenenmale alle etiquette ontbrak, werd een onbeschrijflijke stijfheid geboren, die tegenover de buitenwereld imponeren moest, maar door de meer doorzichtigen vrijwel bespot werd.’ Veel dames wensten bovendien ‘met de hun toekomende consideratie behandeld te worden’ terwijl koningin Emma oprecht niet wist wie precies ‘volgens onze begrippen hoffähig waren of niet’. Uit protest staakten velen hun aanvragen voor audiënties. Koningin Emma wenste op haar beurt als koningin niet gelijkwaardig te zijn met de society-dames en ging daarom over tot een politiek van ‘afzonderen’. De leden van de hogere standen hielden de gelederen voor de buitenwereld gesloten. Hun code bepaalde dat iedereen van goede geboorte de verplichting had zich om de troon te scharen. Publiekelijk gebeurde dit terwijl binnenskamers menigeen zo zijn eigen gedachten had. Pauw keek daarom in 1907 terug op een deels mislukt regentschap. ‘Ware Koningin Emma een “Grande Dame née” geweest dan ware het haar mogelijk geweest het goede dat zij wilde, n.l. het omhoog brengen van het Hof dat door het gedrag van Koning Willem III vrijwel “herunter” gekomen was, door te voeren en had zij heel wat meer tot stand kunnen brengen dan zij gedaan heeft.’⁸

Afgesloten van de buitenwereld kreeg koningin Emma volgens de standsbewuste Pauw waanideeën. Zich gedragend als een persoon die méér was dan een gewoon sterveling sloot zij zich af van geschikte mensen die haar persoon en het instituut koningschap hadden kunnen dienen. De koningin omringde zich met oudgedienden die door en door betrouwbaar waren, maar niet altijd even geschikt waren voor een representatieve functie aan het hof. De sjah van Perzië zag de hofdames van koningin Emma aan voor de harem van Willem III. Wat betreft de oosterse vorst waren alle dames aan vervanging toe. Emma behield ze echter tot aan hun overlijden. Zonder gevoel voor de juiste sociale verhoudingen behandelde de veeleisende koningin Emma bovendien erefunctionarissen als goedkope bedienden en stelde hen ook nog eens ‘indiscrete vragen’. Voor een standsbewuste man als Pauw, stammend uit een eeuwenoud en voornaam geslacht, was dit pijnlijk.

Een deel van de verklaring voor Pauws persoonlijke rancune kan gezocht worden in het feit dat hij als zo’n goedkope dienaar veel harder moest gaan werken dan gebruikelijk was geweest voor een erefunctie als kamerheer. Bovendien dacht hij onderdeel te gaan uitmaken van een ongedeeld, bruisend hof van de koninginnen Wilhelmina en Emma tezamen. Bij zijn aanstelling was hem niet verteld dat koningin Wilhelmina op het punt stond te trouwen en dat Emma’s hofhouding daarom fysiek gescheiden zou worden van die van haar dochter. De eerste paar maanden gingen voorbij in een roes van feestelijkheden. Daarna trof Pauw zich zelf aan in het naar zijn mening donkere en smaakloos ingerichte paleis aan het Lange Voorhout waar koningin Emma een rustig leventje wenste te leiden. Pauw keek met jaloezie naar het hof van Wilhelmina aan het Haagse Noordeinde. Hij wist echter niet precies wat daar gebeurde want het was haat en nijd tussen de leden van de twee hofhoudingen. Bovendien werden aan Emma’s nieuwe hof openvallende vacatures niet ingevuld. De reeds aangestelde

⁸ ‘Herinneringen van een Kamerheer’, 2.

personen moesten onverwachts dubbele uren gaan draaien en meer taken gaan vervullen dan was afgesproken. Met leedvermaak beschreef Pauw hoe echte personeelsleden al snel werden ontslagen omdat zij zich rijk gestolen hadden en na verwijdering niet meer vervangen werden. Een onbetaalde kamerheer als Pauw moest daarom hard werken. Ook de belangrijke positie van hofmaarschalk was aan sociale inflatie onderhevig. ‘Vroeger was die betrekking een eereambt, maar onder Koningin Emma is het tot een dienstbode *betrekking* verlaagd en eenvoudig ondoenbaar geworden voor iemand, die een sprankje eergevoel heeft.’⁹

Uit Pauws gedetailleerde beschrijvingen doemt een beeld op van een koningin-weduwe die niet wist hoe het hoorde en daarom een kitscherige show maakte van oude tradities en etiquettevoorschriften. Naar eigen gevoel was Pauw zeven jaar lang een fraai aangeklede figurant in livrei geweest binnen een minihof dat was afgesneden van de grotere wereld.

Zo ging bijvoorbeeld de wekelijkse gang naar de kerk gepaard met veel ceremoniële plechtigheid. Het werkte bij de modern ingestelde Pauw op de lachspieren. Helaas was het juist zijn plicht om zijn gezicht in de plooi te houden. Op een zekere dag was Pauw ziek en prompt lastte Emma de gehele kerkgang af. Het ergste vond Pauw nog wel dat Emma zelf zo weinig kon, maar het werk van anderen voor dat van haar zelf liet doorgaan. Met name op de inspanningen van particulier secretaris en vervolgens grootmeester S.M.S. de Ranitz, ‘de *grote man van het hof*’¹⁰, werd naar zijn mening geparasiteerd.

‘Rad met de pen, van buitengewoon helder verstand en goed kunnende stellen, was De Ranitz de man zonder den welken Koningin Emma niet lang had kunnen ophouden, de reputatie altijd “*saying and doing the right thing at the right moment*”. *Alle* redevoeringen, *alle* antwoorden op adressen enz. die de K.M. verplicht was te houden of te geven waren door De Ranitz opgemaakt en menigmaal mocht hij zonder te lachen van het publiek vernemen dat de K.M. toch zóó veel talent had en zóó ad rem kon spreken, wanneer H.M. zijnen eigen gedachten of pennevruchten genadig ten beste gaf.’ Zo had Pauw van Wioldrecht tijdens een bezoek aan Londen meegemaakt dat koningin Emma onverwachts een dankbetuiging nodig had. Per brief werd De Ranitz, die zich in Den Haag bevond, gevraagd om een mooi stuk op te maken. Dit werd per omgaande opgesteld, per ijlbode de Noordzee overgebracht, door een hofdame gekopieerd en door koningin Emma ondertekend, om het vervolgens met veel gebaar te overhandigen aan de Nederlandse gezant op het Britse grondgebied. Tot aan dit bezoek had Pauw van Wioldrecht de illusie gekoesterd dat ‘de K.M. althans iets zelve *kon* doen’. Pauw kreeg de taak om De Ranitz aan te schrijven en spontaan liet hij zich aan ‘Freule van de Poll’ ontvallen: ‘*Ajasses!*’¹¹

Een andere blik op Emma en haar historische context

De herinneringen van de meritocratische, maar toch zo standsbewuste Pauw vormen een venster naar een opmerkelijk tijdsbeeld. Als gevolg van technologische ontwikkelingen en sociale democratiseringsbewegingen was de standenmaatschappij aan modernisering onderhevig. Koningin Emma kon daarin volgens Pauw niet goed meekomen. De voormalig kamerheer was ongenadig in zijn karakterisering van koningin Emma, maar omschreef een reëel probleem: de handelingen van koningin Emma kwamen in de ogen van de leden van de hogere standen als onecht en parvenuachtig over omdat Emma zich in tegenstelling tot haar voorgangster Sophie geen houding wist te geven en zichzelf verborg achter een muur van etiquette en protocol. Pauws vaak felle meningen zijn een uiting van een standenmaatschappij die fors in beweging was. Het koningschap moest zich aanpassen aan de nieuwe tijd. De

⁹ ‘Herinneringen van een Kamerheer’, 8.

¹⁰ ‘Leden van de hofhouding’, 2.

¹¹ ‘Herinneringen van een Kamerheer’, 12.

sociale hiërarchie binnen de standenmaatschappij was nog altijd sterk, maar koningin Emma wist zich niet goed als hoofd van de sociale piramide op te stellen en vervreemde de hoogste stand van haar persoon.

Maarten Iman Pauw van Wioldrecht keek terug op een gevoelsmatige gevangenis van smaakloos ingerichte paleizen, stijfheid, doorgeslagen protocol en hypocrisie. De herinneringen gaan alleen over de tegenstellingen en niet over hetgeen Pauw en koningin Emma met elkaar gemeen hadden: een sterke sociale instelling en een barmhartige opstelling in woorden en daden ten opzichte van leden van de lagere standen. Bovenal werden koningin en kamerheer aan elkaar gebonden door een eerbef. Pauws scherpe bewoordingen doen vergeten dat hij instemde met Emma's missie: het hooghouden van de eer en het aanzien van de dynastie Oranje-Nassau. Impliciet blijkt uit zijn bewoordingen dat hij vond dat deze missie breder moest zijn: de Oranjedynastie had een bindende rol te vervullen binnen de aristocratisch georiënteerde samenleving die Nederland op dat moment nog was.

Pauws exposé past in een historisch plaatje waar pas recent historische academische aandacht voor komt: ondanks het ontbreken van een grote adellijke groepering met klinkende titels als hertog en markies was Nederland wel degelijk in de negentiende eeuw een aristocratische samenleving: een combinatie van adel en patriciaat vormde een sociale en politieke elite die tot minstens 1914 goed stand wist te houden. Nederland kende pas sinds de vestiging van het Koninkrijk der Nederlanden in 1815 (weer) adolverheffingen en had daarom in de negentiende eeuw een relatief jonge adelstand. Het land had echter eeuwenlang een heersende elite gehad, een 'aristocratie' in de zin van Aristoteles, die bestond uit vooraanstaande families van zowel adellijke als burgerlijke afkomst. Bij aanvang van zijn regering bood Willem I alle gevestigde patriciërsfamilies de mogelijkheid, indien zij konden aantonen dat ze minstens drie generaties bestuurlijke functies hadden bekleed, om in de adelstand verheven te worden maar niet alle geslachten deden dit. Binnen de standenmaatschappij van de negentiende en vroege twintigste-eeuw vormde deze 'notabelenelite' – van adel, patriciaat en sociale 'nieuwkomers' – een 'hoogste stand' die zich nadrukkelijk via sociale gebruiken onderscheidde van het gewone volk. Hun levenswijze was de maatstaf voor fatsoen en succes en door hun voorbeeld te volgen konden meritocratische nieuwkomers stijgen op de sociale ladder.¹²

Binnen deze notabelenelite onderscheidde Jaap Moes via uitgebreid kwantitatief onderzoek een bestuurlijke elite van ongeveer 270 families. Ongeveer 60% daarvan, 157 families, kon tot de 'aristocratie' gerekend worden: 80 adellijke en 77 *ebenbürtige* clans uit het oude patriciaat van voor 1815. Zij werden aangevuld met 47 families uit een zelfbenoemd patriciaat en 66 andere deftige families. Deze families, verdeeld in op geloof en familiebanden gebaseerde clans en coterieën, vormden de fiscale en bestuurlijke elite van Nederland tot ongeveer 1918. Deze families wisten zichzelf in stand te houden via dynastieke politiek: een verstandig vermogensbeheer zodat de materiële machtsbasis in stand bleef, een streven naar behoud van familie-erfgoed en bestuurlijke ambten binnen eigen kring, een weloverwogen huwelijkspolitiek die gericht was op het vinden van aansluiting bij andere welgestelde en machtige relaties en een wakend oog voor de eer van de familie en de reputatie van het geslacht. In 1848 waren de adellijke voorrechten en standsprivileges afgeschaft, maar de aristocratische families slaagden erin om tot 1918 disproportioneel in het landsbestuur aanwezig te zijn. Veel telgen vervulden niet alleen bestuurlijke functies op en buiten het

¹² Jaap Moes: *Onder aristocraten. Over hegemonie, welstand en aanzien van adel, patriciaat en andere notabelen in Nederland, 1848-1914* (Hilversum 2012) passim. Jean Streng, 'De adel in de Republiek', *Virtus* 10 (2003) 71-101. Rob van de Laarse, 'Burgers als buitenlui. Het landschap der notabelen', *Groniek* november 2007 (speciale editie *Stijlen van burgers*) 7-38. Ileen Montijn, *Leven op stand, 1890-1940* (Amsterdam 1898) 7-10.

Binnenhof, maar waren bovendien aan het hof verbonden in erefuncties als kamerheer, schenker of jonker.¹³

Pauw van Wioldrecht, afkomstig uit een oude patricische familie die pas laat in de adelstand was verheven, klaagde in feite dat koningin Emma de eenheid van deze aristocratische toplaag ondermijnde. Geëxploiteerd als dienstbode in plaats van in zijn waarde gelaten als erefunctionaris keek hij op negatieve wijze terug op zijn dienstverband bij koningin Emma, maar signaleerde iets dat ook bij de conservatieve politicus W.H. de Beaufort terugkomt: koningin Emma ‘begreep’ de verhoudingen binnen de Nederlandse aristocratie niet. Waar Pauw de voormalig regentes beschuldigde van egoïsme, karakteriseerde De Beaufort haar juist als een zeer belangeloze vrouw vol plichtsbesef. De conservatieve politicus was door haar in 1897 formeel benoemd tot minister van Buitenlandse Zaken. Hij was één van degenen die, onder meer via achtergrondgesprekken met buitenlandse diplomaten, de loftrumpet over Emma deed schallen.¹⁴ De Beaufort erkende dat Emma nooit de Nederlandse coteriegeest had begrepen en daarom koos voor de rol van een kritische toeschouwer. ‘Zij sloeg iedereen met groote aandacht gade, hechtte veel aan de uiterlijke houding, die in ons land, waar over het algemeen buiten de hofkringen een nogal vrije toon heerscht, haar niet altijd voldeed. Zij was Duitsch in sommige opvattingen, in haar liefde voor militaire vertooning en haar gehechtheid aan stipte orde. In de Nederlandsche zeden en maatschappelijke verhoudingen was veel dat haar vreemd voorkwam. Zij verwonderde zich wel eens over de coteriegeest van onze maatschappij, die dikwijls menschen uitsloot uit de groote wereld wier afkomst hun daarin een plaats had moeten geven, terwijl anderen zonder reden daarin werden opgenomen. Het Duitsche gevoel voor den adel als een bevoorrechte stand was haar echter vreemd. Ook onze vrijere wijze van opvoeding zonder eenige militaire discipline kon zij niet goedkeuren. Overigens gevoelde zij heel goed dat ons begrip van vrijheid ruimer was dan in Duitschland, en zij waardeerde dat.’¹⁵

Anders dan De Beaufort was Pauw van Wioldrecht géén adviseur en vertrouweling van koningin Emma en beet hij in zijn herinneringen veel harder van zich af: de regentes had de belangen van de hoogste stand onvoldoende gediend. Pauw van Wioldrecht vond dat de dynastie Oranje-Nassau verplicht was om een spilfunctie te bekleden binnen de Nederlandse variant van het aristocratische systeem waarbinnen de adel zich belangrijker achtte dan het patriciaat, maar prestaties en netwerkcontacten een belangrijke rol vervulden. Zij had veel te weinig oog gehad voor de gevoelige sociale hiërarchische verschillen binnen de Nederlandse elite. Als regentes had zij bij het verlenen van audiënties de paleisdeuren wijd opengesteld voor ‘Jan Rap en zijn maat’. Op geboorte werd volgens hem niet meer gelet en leden van de soms eeuwenoude elite werden tot hun schrik plotseling als gelijken behandeld van departementsambtenaren.¹⁶

Pauws deels impliciete beschuldiging was er één van egoïsme in de brede zin: het ging Emma vooral om het hooghouden van de eer van de eigen, aangetrouwde dynastie en zij hield te weinig rekening met de eergevoelens binnen de elite waarmee het koningshuis zich traditioneel omringde. Pauw van Wioldrecht vatte de missie van de Oranjes duidelijk breder

¹³ Moes: *Onder aristocraten*, 67-70. Vgl. Pieter Stokvis, ‘Aristocratische macht, welstand en levensstijl’, *Virtus* 19 (2012) 215-217; Ronald Sluiter, ‘Erfelijk pluche. Continuïteit van de politiek-bestuurlijke elite van de Republiek in de eerste helft van de negentiende eeuw’, in: Ida Nijenhuis, Joke Roelvink en Ronald Sluiter, *De leeuw met zeven pijlen* (Den Haag 2010) 147-164.

¹⁴ Vgl. *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1848-1919*. Derde periode, zesde deel (Den Haag 1968) 244-252: De Beaufort was één van de belangrijkste informanten van de Britse gezant Howard inzake een rapportage aan de *Foreign Office* in Londen inzake onder meer koningin Emma en de positie van de Oranjedynastie binnen het Nederlandse politieke en sociale bestel.

¹⁵ *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort 1874-1918. Tweede band: 1911-1918*. Uitgegeven door J.P. de Valk en M. van Faassen (Den Haag 1993) 1026, 1031-1032.

¹⁶ ‘Herinneringen van een Kamerheer’, 2.

op dan koningin Emma: de Oranjedynastie diende in sociaal opzicht de eerste onder de aristocratische families te zijn. De leden van de dynastie waren aan hun stand verplicht om de koninklijke waardigheid hoog te houden omdat zij een voorbeeldfunctie bekleedden als boegbeeld van de aristocratische families. Een sterk koningschap, met alle aristocratische families rond de troon verzameld, kon het Nederlandse natiegevoel versterken. In de ogen van Pauw van Wioldrecht had Emma het laatste gedaan met verlies aan eenheid binnen de Nederlandse elite.

Pauw was dan ook de eerste om te erkennen dat hij de ‘hooge positie’ apprecieerde die koningin Emma ‘door haar huwelijk met een ouden afgeleefden grijsaard had verkregen’.¹⁷ Hij vond Emma ook een goede moeder en was vol medelijden indien zij een betraand gezicht had. Hij wist op zo’n moment dat die treurige stemming haar enig kind betrof. Pauw verweet Emma echter dat zij Wilhelmina had meegetrokken in haar zelfgekozen isolement: de jonge koningin was tijdens haar opvoeding afgeschermd van haar leeftijdgenoten. Speelkameraadjes moesten minstens zes jaar jonger zijn en niemand mocht intiem worden met de jeugdige koningin die werd voorbereid op haar belangrijke taak in de wereld. Pauw van Wioldrecht zag met vreugde dat Wilhelmina zélf een eigen weg was ingeslagen. Zij was met haar huwelijk aan de sterke druk van haar moeder ontkomen, ging met haar echtgenoot Hendrik een eigen gang en ‘keurde alles af wat zij vroeger had *moeten* doen’.¹⁸

De klacht van Pauw van Wioldrecht valt in één zin samen te vatten: bij gebrek aan sociale aansluiting binnen de Nederlandse elite ging Emma onvoldoende mee met de tijd en conserveerde daardoor achterhaalde gebruiken in plaats van ze in voldoende mate aan te passen aan de omstandigheden. Als zij werkelijk een geboren ‘grande dame’ was geweest, dan had zij veel meer tot stand kunnen brengen.

De missie van Emma was in de ogen van Pauw van Wioldrecht goed geweest: het aanzien van de dynastie van Oranje-Nassau versterken na de neergang onder Willem III. Pauw bleef haar daarom jarenlang dienen hoewel het basisvertrouwen voor een goede werkrelatie ontbrak. Pauws impliciete klacht was dat koningin Emma eerder een dynastieke politiek had gevoerd in het belang van het huis van Oranje dan dat zij de moeizame balans tussen monarchie, aristocratie en democratie gediend had. Als gevolg van een succesvolle dynastieke politiek hadden de Prinsen van Oranje, al voor de Nederlandse Opstand het eerste geslacht onder de adellijke families, in de periode 1813-1815 een soeverein vorstendom en een koningstitel verkregen onder acceptatie van een geschreven grondwet. De Oranjes kregen de soevereiniteit aangeboden en vervolgens steun voor een verheffing tot koning. De verhouding tussen de eerste drie koningen en de ‘aristocratische elite’ was echter vervolgens op zich licht uitgedrukt gespannen te noemen. Met de komst van koningin Emma leek rust in te treden.

Tot dusverre hebben historici een verklaring daarvoor gezocht in een veronderstelde burgerlijk georiënteerde basishouding van koningin Emma die aansloot bij een breed gedragen ‘burgerlijke cultuur’ die de Nederlandse samenleving zou kenmerken.¹⁹ Anders dan ‘de onberekenbare, onmogelijke brombeer Willem III’ voldeed koningin Emma volgens de historicus Henk te Velde met haar ingetogen gedrag en fatsoenlijk optreden aan de eisen van de burgerlijke samenleving. Zij zou hebben ingezien dat zij het koningschap alleen een nieuw aanzien kon geven door zich buiten de paleizen te begeven. Waar Willem III thuis bleef, daar

¹⁷ ‘Herinneringen van een Kamerheer’, 2.

¹⁸ ‘Leden van de hofhouding’, 5.

¹⁹ Zie de diverse bijdragen in de bundel *De stijl van de burger* (Kampen 1998), tot stand gekomen onder eindredactie van Henk te Velde en Remieg Aerts, voor uiteenzettingen wat met deze ‘burgerlijke cultuur’ onder meer bedoeld kan worden. Vgl. het interview van Jan Hein Furnée met de samenstellers in *Groniek* 176 bis (2007) 163-182.

nam koningin Emma haar minderjarige dochter mee op reis door het land. ‘Zij zag in het koningschap een op eenzame hoogte verkerend instituut, maar van die hoogte neerziend leken haar de verschillen tussen adel, patriciaat en gegoede burgerij niet groot. Bovendien kende ze zelf niet van jongs af aan een zwierig hofleven of een grootse aristocratische leefwijze. Toch had zij, getuige de reizen door het land en haar belangstelling voor legerceremonieel, zeker oog voor ritueel en zelfs glamour. De pracht en praal van de monarchie was er niet voor het hof maar voor het land. Dit was precies wat oudliberalen en andere behoudende en gematigde krachten zochten: een koningschap dat met glans de rol van nationaal symbool vervulde.’ Met een burgerlijk talent van ‘schikken en plooiën’ speelde zij volgens Te Velde zelfs met verve in op de behoeften van de liberale burgerij. Dankzij Emma’s inspanningen kwam Wilhelmina daarom na haar inhuldiging in 1898 volgens hem in een gespreid bedje terecht.²⁰

Pauws herinneringen nodigen uit om deze relatie tussen de Oranjes en de sociaalpolitieke elite nader te bekijken en daarbij te focussen op Emma’s regentschap als vermeend historisch transitie-moment. Niemand betwist dat het hof ‘door het gedrag van Koning Willem III vrijwel “herunter” gekomen was’. Het probleem is eerder dat het beeld van de burgerlijk georiënteerde regentes breed door historici en journalisten is overgenomen zonder substantieel onderzoek in de primaire bronnen. Er is daardoor een beeld ontstaan van een regentes die met opzet vernieuwend bezig was omdat het monarchale stelsel in gevaar was.²¹

Pauw van Wioldrecht kwam Emma pas dienen na beëindiging van het regentschap: in zijn herinneringen hoeft dus niet gezocht te worden naar een verklaring *waarom* koningin Emma zodanig succesvol was geweest als regentes dat de ‘loftrompetten onvermoeid geschald’ hadden. Zijn irritatie daaromtrent en kritische opmerkingen zijn interessant omdat zij een belangrijke vraag opwerpen: was koningin Emma wel een vrouw die in staat was tot een vernieuwende rol zoals haar is toegedicht? Op termijn is koningin Emma vernieuwend gebleken, maar wat is concreet haar rol geweest? Handelde zij met opzet vernieuwend, of reageerde zij op omstandigheden en gestelde vragen?

Gevolgte werkwijze

Dit boek is een afsplitsing van een groter onderzoek naar de ontwikkelingen in zowel de Britse als Nederlandse monarchie. Het is een zelfstandig onderzoek waarvoor aanvullend onderzoek in zowel primaire bronnen als secundaire literatuur is gedaan. Met name binnen het Koninklijk Huisarchief is een breed, systematisch onderzoek verricht om tot een zo precies mogelijke reconstructie te komen. De bronnen werden met open oog en oor bestudeerd wat betreft oordelen over koninklijke personen, historische situaties en de dagelijkse gang van zaken binnen het paleis. Tegelijkertijd werd ook steeds het historiografische perspectief in de gaten gehouden en een centrale vraag gesteld: waren de koningin-regentes en haar medewerkers in detailkwesties met opzet vernieuwend bezig of volgden zij oude voorbeelden binnen nieuwe omstandigheden? Al snel bleek dat de regentes sterk hechtte aan oude precedentes. Als gevolg daarvan was steeds nieuw onderzoek noodzakelijk binnen een vroegere periode naar de voorgangers van koningin Emma en haar professionele vertrouwelingen.

²⁰ Henk te Velde, ‘Het “roer van staat” in “zwakke vrouwenhanden”. Emma en het imago van Oranje’. In: C.A. Tamse (red.), *Koningin Emma. Opstellen over haar regentschap en voogdij* (Baarn 1990) 169-195, alwaar 188-189. Henk te Velde, ‘Oranje, koninginnedag en het verloren verleden’. In: N.C.F. van Sas, *Waar de blanke top der duinen en andere vaderlandse herinneringen* (Amsterdam 1985, 2^e druk 2005) 177-190, alwaar 184-185. Henk te Velde, ‘Cannadine, Twenty Years on. Monarchy and Political Culture in Nineteenth-Century Britain and the Netherlands’, in: Jeroen Deploige & Gita Deneckere, *Mystifying the Monarch. Studies on Discourse, Power and History* (Amsterdam 2006) 193-204.

²¹ Coos Huijsen, *Nederland en het verhaal van Oranje* (Amsterdam 2012) 88-93.

Om de Nederlandse situatie te begrijpen werd ook duidelijk dat vooral de achtergrond van Emma zélf belangrijk was. Kon een prinses uit een geografisch klein Duits vorstendommetje met een eenvoudig hofleven wel een visionair ingestelde persoon zijn die de monarchie op strategische wijze hervormde? Prins Albert drukte in Groot-Brittannië een sterk stempel op het monarchale systeem. De sterk intellectueel georiënteerde Albert was al jong ‘gespot’ door zijn oom, koning Leopold I van België. Prins Albert kreeg daarom een opleiding onder toezicht van Leopolds eigen voormalig mentor, baron Christian Friedrich Stockmar. Het werd onder meer een educatie die gericht was op een toekomstig huwelijk met de jonge Victoria, Alberts volle nicht die eveneens sterk onder invloed van *Uncle Leopold* stond. Albert reisde uitgebreid door Europa, bezocht opeenvolgende studie-inrichtingen waaronder de universiteit van Berlijn en nam baron Stockmar als strategisch denkende en handelende adviseur mee naar Groot-Brittannië om de zaken na zijn huwelijk te reorganiseren zowel wat betreft de politieke invloed van de vorst als het koninklijke huishouden.²² Emma ontbeerde deze rationeel gevormde achtergrond en een vertrouwde adviseur die als *kingmaker* dienst kon doen. De positieve geluiden over haar persoon wijzen eenduidig naar een wijsheid in de zin van *common sense* en tactisch interveniëren. Koningin Emma en prins Albert hadden twee zaken wél gemeen: ze kwamen allebei uit een Duits vorstendom dat in de wereld vooruit kwam via dynastieke politiek. Dit was ook de manier waarop de Oranjes zélf vooruit waren gekomen.

Voor de reconstructie in dit boek is daarom gekozen voor een zo empirisch mogelijke benadering, maar wel met een duidelijk historische bril: de uitgangspunten van Aristoteles versus de dynastieke politiek van de Oranjes. De klassieke wijsgeer Aristoteles hield het in zijn befaamde boek *Politica* bij een simpele les die eeuwenlang tot de verbeelding heeft gesproken en navolging kreeg binnen de politieke filosofie: een goede balans was noodzakelijk want een monarchie kon uitmonden in een tirannie, een aristocratie in een oligarchie en een democratie in een anarchie.²³ In het stadhoudelijk tijdperk beriepen Oranjeaanhangers zich op dat geïdealiseerde onderscheid. In politiek opzicht veranderde in de negentiende eeuw veel met de komst van een geschreven grondwet en een ministeriële politieke verantwoordelijkheid voor de koning. In sociaal opzicht bleef de koning echter de top van een sociale piramide.

Dynastieke politiek wordt in dit boek uitgelegd als een geheel van handelingen die er op gericht zijn om familiebelangen zo goed mogelijk te behartigen en te versterken. Belangrijke onderdelen daarvan zijn: een huwelijkspolitiek die de sociale positie van de dynastie handhaaft of verhoogt, het bewaken van de eer en het prestige van de familie, een opvoeding van de ‘erfgenamen’ waarin het bijbrengen van besef van adellijke eer en het historische belang van de eigen familie benadrukt wordt, een representatie waarin de hoge status van de familie naar de buitenwereld toe bevestigd wordt, het bijeenbrengen en vermeederen van goederen die het historische belang en het prestige van de dynastie tot uiting brengen, en het overdragen van verworven ‘ambten’ van de ene op de volgende generatie compleet met bovenstaande immateriële noties.²⁴

Dit dubbele perspectief gaf richting aan het specifiek voor dit boek gestarte onderzoek. Het regentschap van koningin Emma kon op andere wijze benaderd worden en een relevante en representatieve selectie uit de overvloed aan historische details werd mogelijk. Tijdens het

²² Jules Steward, *Albert. A Life* (Londen 2012) 1- 43. Stanley Weintraub, *Albert. Uncrowned King* (Londen 1997) 39-89. *Memoirs of Baron Stockmar. By his son Baron E. von Stockmar* (Londen 1872) II: 1-128.

²³ Boek twee, hoofdstuk 6 en 7. Onder meer in Engelse vertaling, onder verantwoordelijkheid van de *Encyclopaedia Britannica*, opgenomen in: *The Works of Aristotle* (Chicago 1952, 27ste druk 1977) II, 445-548, alwaar 460-463.

²⁴ Vgl. Moes, *Onder aristocraten*, 277-287, voor soortgelijke dynastieke noties van de top van de Nederlandse elite in de negentiende eeuw.

onderzoek bleek steeds weer discrepantie te bestaan tussen het beeld dat de primaire bronnen opriepen en datgene wat in de recente literatuur was gaan domineren, namelijk dat van een burgerlijk georiënteerde regentes die actief had gewerkt aan een populariteitsoffensief. Emma zou met haar ‘provinciebezoeken’ een public relations-beleid hebben gevoerd. Tijdens het archiefonderzoek is in de verschillende onderzoekstadia daarom nadrukkelijk gezocht naar aanwijzingen of juist contrabewijzen voor deze stelling. Ondanks het uitwaaiëren in de richting van dynastieke politiek, politiek-institutionele geschiedenis, staatsrechtsgeschiedenis en historische pedagogiek is steeds specifiek gezocht naar het antwoord op de vraag: was Emma met opzet vernieuwend bezig of reageerde zij op omstandigheden?

Tijdens het brede onderzoek bleken binnen de archieven van het Koninklijk Huisarchief en het Kabinet der Koningin weinig tot geen empirische bewijzen te vinden die het bestaande historiografische beeld van koningin Emma ondersteunden. Het systematisch onderzoek binnen het Koninklijk Huisarchief leverde tegelijkertijd een fascinerend beeld op van hetgeen dat koningin Emma en haar naaste medewerkers waarschijnlijk wél dreef.

Het eindresultaat is daarom geen onderzoeksverslag in eigenlijke zin, maar een verhalend boek met een synthetisch karakter: een betoog is via de methode van de *thick description* zoveel mogelijk met een historische reconstructie vervlochten. Pas in de Slotbeschouwing wordt op meer historiografische wijze naar de onderzoeksresultaten gekeken. De zeven voorgaande hoofdstukken vormen een verhalende reconstructie van Wilhelmina’s erfenis in brede zin – de *legacy* van haar voorgangers – en van hetgeen koningin Emma concreet deed op kritieke momenten tijdens haar regentschap. Dit alles is nadrukkelijk geplaatst in een eeuwenoude dynastieke politiek van het huis Oranje-Nassau en de strijd om de interpretatie van de Grondwet in de negentiende eeuw.

Om te begrijpen waarom Willem III en koningin Emma sterk hechtten aan het zo goed mogelijk in stand houden van Wilhelmina’s erfenis in brede zin, het Nederlandse koningschap, is namelijk essentieel om te verhalen hoe de Oranjedynastie dit koningschap had verworven. Daarbij is het belangrijk een goed onderscheid te maken tussen de historische inzichten van Emma en haar tijdgenoten en tegenwoordige inzichten. De belangrijkste taak van koningin Emma was het opleiden van koningin Wilhelmina voor het koningschap. Zij kreeg daarvoor een ‘raad van toezicht’ bestaande uit leden van de politieke en sociale elite: als gevolg van een grondwettelijke bepaling werd een Raad van Voogdij in het leven geroepen. Tijdens de behandeling van het wetsvoorstel in de Verenigde Vergadering van de Staten-Generaal werd nadrukkelijk gesproken over de mate waarin toezicht moest komen op Wilhelmina’s voorbereiding op het koningschap. Na een pittige discussie binnen de voorbereidingscommissie werd in de uiteindelijke wet bepaald: ‘De zorg voor de persoon der minderjarige Koningin is opgedragen aan de Moeder-Voogdes. De Raad van Voogdij wordt gehoord bij de keuze van de opvoeders en de onderwijzers der minderjarige Koningin. Voor ieder buitenlandsch verblijf der minderjarige Koningin wordt de goedkeuring van den Raad van Voogdij vereischt.’²⁵ Het lesmateriaal van Wilhelmina, voor zover het nog bestaat, is daarom een interessante bron die toont hoe in de late negentiende eeuw tegen het koningschap van de Oranjes en in het bijzonder de aankomende regeerperiode van Wilhelmina werd aangekeken.

Nederland was tijdens de Republiek een aristocratie in de zin van Aristoteles met een duidelijk monarchaal element via het stadhouderschap van de Oranjes. Na een periode van ballingschap – in een periode dat Nederland zelf met de extremen van democratie en monarchie had kennisgemaakt – verkregen de Oranjes het koningschap. Dit stond voor zowel de soevereine politieke macht als de hogere adellijke titel van ‘koning’. Tegelijkertijd werden

²⁵ Art. 11 Voogdijwet. Zie verder hoofdstuk 1 en 5.

zij geconfronteerd met een Nederlandse grondwet waarop zij bij troonsbestijging de eed moesten afleggen: zij moesten de Grondwet onderhouden en handhaven. Willem III deed dit, maar had decennialang moeite met de interpretatie van de Grondwet nadat zij was herzien in 1848. Bovendien werd het hof verscheurd door een huwelijks crisis van Willem III en Sophie van Württemberg, het laatste *ebenbürtige* huwelijk dat gesloten werd in de traditie van een eeuwenlange succesvolle huwelijks politiek van de Oranjes. De opvoeding van hun oudste zoon en troonopvolger werd een drama. Emma betrad als jonggehuwde het Nederlands grondgebied waar haar oudste stiefzoon met opzet afwezig was. Wilhelmina's halfbroers overleden en Willem III werd zelf ziek zonder dat zijn omgeving goed kon duiden wat er aan de hand was. Emma moest het regentschap, zonder veel adequate voorbereidingsmogelijkheden, op zich nemen terwijl het koninklijk hof in opperste staat van verwarring verkeerde.

Net als Willem III moest koningin Emma een eed op de Grondwet afleggen voordat zij het regentschap kon aanvaarden. In het openbaar moest Emma toezeggen dat zij het koninklijk gezag zo goed mogelijk zou waarnemen tijdens de minderjarigheid van haar dochter. Via de wetten op het regentschap en de voogdij was haar opgedragen dezelfde dochter zo goed mogelijk voor te bereiden op haar toekomstige taak en Emma kreeg daarbij via de Raad van Voogdij een officiële begeleidingscommissie die bestond uit heren die in het dagelijks leven het land bestuurden.²⁶ Emma was daarmee de drager van de continuïteit, maar moest tegelijkertijd ook leren van het verleden en werd daarbij goed op de vingers gekeken. Op tal van terreinen moest Emma op cruciale momenten een keuze maken: doorgaan op de oude weg of een andere route inslaan.

De hoofdvraag in dit boek is daarom of Emma een continuïteit nastreefde, en indien zij daarvan afweek, op grond van welke overwegingen of conflicten met anderen zij dat deed. Deze hoofdvraag is *leitmotiv* bij de hoofdstukken die direct over het regentschap handelen. Om de continuïteitsvraag en Emma's dilemma's te begrijpen zijn echter eerst een paar hoofdstukken nodig over hetgeen vóór het regentschap was voorgevallen. Koningin Emma was ook de hoeder van een erfenis in negatieve zin: haar politieke regentschap, de opvoeding van Wilhelmina en de werkwijzen binnen het koninklijk huishouden waren diepgaand beïnvloed door de gebeurtenissen van de voorgaande decennia. Emma had daar als persoon weinig tot geen deel aan gehad, maar stond voor de moeilijke taak om alles zodanig te organiseren en reorganiseren dat de continuïteit met het verleden in positieve zin in stand bleef en tegelijkertijd Wilhelmina in 1898 een goede startpositie werd verschaft als regerend koningin zonder smetten uit het verleden.

In de eerste vier hoofdstukken staan daarom achtereenvolgens centraal: de dynastieke politiek van de Oranjes in relatie tot het verkrijgen van het koningschap (hoofdstuk 1), de strijd om de interpretatie van de Grondwet (hoofdstuk 2), de problemen rond de opleiding van kroonprins Willem en zijn weigering om zijn plichten als kroonprins na te komen (hoofdstuk 3) en de chaos aan het hof in combinatie met het verval van het koninklijk aanzien in de laatste regeringsjaren van koning Willem III (hoofdstuk 4). Via de intro's en afsluitingen is wel steeds een koppeling naar het regentschap van koningin Emma en Wilhelmina's voorbereiding op het koningschap tot stand gebracht. In de hoofdstukken 5 tot en met 7 staat het optreden van Emma als regentes centraal. In hoofdstuk 5 worden Emma's politieke regentschap en de staatsrechtelijke opleiding van Wilhelmina gereconstrueerd. In hoofdstuk 6

²⁶ Ambtshalve waren lid van de Raad van Voogdij: de vicepresident van de Raad van State, het 'eerstbenoemde lid van de Raad van State', de voorzitter van de Algemene Rekenkamer, de president van den Hoge Raad der Nederlanden en de procureur-generaal bij de Hoge Raad der Nederlanden. Daarnaast was er een aantal 'Kroonbenoemingen'. De secretaris van de voogdijraad was J. Röell, een kroonbenoeming. De zelfbewuste en kritische Röell was echter tussen 1894 en 1897 óók kabinetsleider en stond in gespannen relatie met Emma. Zie hoofdstuk 1, 5 en 7.

worden de bezoeken in het land nader bekeken. Hoofdstuk 7 benadert het regentschap meer van binnenuit: de reorganisatie die koningin Emma binnen het koninklijke huishouden doorvoerde ten einde op efficiënte wijze zoveel mogelijk de dynastieke politiek van de Oranjes te volgen en Wilhelmina's erfenis op symbolische wijze te huisvesten in een apart gebouw. Binnen de muren van het 'Koninklijk Huisarchief' werd op symbolische wijze de dynastieke geschiedenis van de Oranjes en met name de gewenste missie van Wilhelmina tot uitdrukking gebracht, terwijl het gebouw zelf in de eerste plaats diende om de stoffelijke blijken van Wilhelmina's erfenis te huisvesten: archief, bibliotheek en dynastiek museum.

De reconstructie van het regentschap van koningin Emma werd in de praktijk letterlijk en figuurlijk een studie binnen en naar het Koninklijk Huisarchief. De schaarsheid van bronnen wierp op een gegeven ogenblik een belangrijke vraag op: waarom was iets *wel* en iets *niet* bewaard gebleven? Het Koninklijk Huisarchief wordt met name in journalistieke kringen gezien als een schatkist van sensationele archieven die betrekking hebben op leden van de familie Oranje-Nassau. Dat is het niet. Zoals gereconstrueerd wordt in deze studie zelf: het was Emma die het instituut 'Koninklijk Huisarchief' een nieuwe stimulans gaf en er zelfs een apart gebouw voor liet verrijzen. Het is echter een *Huisarchief* in de zin van de grondwettelijke bepalingen: het staat de Nederlandse vorst vrij zijn eigen Huis in te richten. Het Koninklijk Huisarchief bestaat primair uit archieven die betrekking hebben op het koninklijke *huishouden*. Politieke archieven bevonden en bevinden zich elders en privéstukken werden in het paleis bewaard. Koningin Emma stelde een 'Directeur van het Koninklijk Huisarchief' aan. Eén van zijn eerste taken was het bijeenbrengen van archivalia van meer private aard die verspreid lagen in diverse (voormalige) koninklijke woonhuizen.

Onderzoek in het niet geïnventariseerde archief 'Directeur Koninklijk Huisarchief' werkte daarom louterend op dit onderzoek. Bovendien bleek uit dit archief dat Emma zelf selectief stukken bewaarde waar het haar eigen persoon en regentschap betrof. Op 30 januari 1894 ontving de directeur van het Koninklijk Huisarchief een verzegeld pakket van de koningin-regentes. Hij registreerde in zijn boek met inkomende stukken: 'Hare Majesteit Koningin-Regentes. "Particuliere brieven, die na mijn dood nagezien, en zoo verre belangrijk genoeg bewaard kunnen worden" (verzegeld pakket)'.²⁷ Koningin Emma gaf de herinneringsstukken van sentimentele aard aan haar dochter Wilhelmina en in beperkte mate kwamen zij na Wilhelmina's overlijden alsnog in het Koninklijk Huisarchief terecht.²⁸ Voor het 'Huisarchief' selecteerde Emma stukken die betrekking hadden op de opvoeding en de voorbereiding van koningin Wilhelmina op het koningschap, politieke stukken aangaande haar eigen politieke regentschap en bovenal stukken die betrekking hadden op de dynastie Oranje-Nassau. Als gevolg van een passief en actief acquisitiebeleid van de directeurs Koninklijk Huisarchief is in de twintigste eeuw een willekeurig aantal stukken in het 'huisarchief' terecht gekomen.²⁹

Met dit inzicht kreeg het onderzoek een nader perspectief: hoofdstuk 1 en tot en met 7 zijn grotendeels opgebouwd via het beeld dat Emma zélf heeft nagelaten via haar archiefvorming en de wijze waarop zij het Koninklijk Huisarchief fysiek liet inrichten. Leemtes zijn opgevuld door archiefonderzoek in archieven waarover zij geen controle kon uitoefenen: talrijke privécollecties binnen het Nationaal Archief en privécollecties van medewerkers die elders bewaard bleven. Via bronnenpublicaties hadden zij vaak hun weg al naar het publiek gevonden, maar op detailniveau kwamen nog interessante stukken naar

²⁷ KHA E14b-Ia-004: registers van inkomende en uitgaande stukken. 5A. 30 januari 1894.

²⁸ Bijvoorbeeld kinderlijke briefjes van koningin Emma en haar zusjes aan een vroegere gouvernante of kindermeisje, Miss E. Douglas: KHA A47-IVc-10.

²⁹ Voor een kort overzicht van het actieve en passieve acquisitiebeleid, zie: Bernhard Woelderink, 'The Dutch Royal Archives', *The Court Historian* 4 (1999) 217-228.

boven. Dankzij onderzoek in de Britse *Royal Archives* en het voormalige *Grossherzogliche Archive* in Weimar, en een letterlijk treden in haar buitenlandse voetsporen, kwam alsnog de persoon van Emma tot leven zonder dat dit veel afdeed van conclusies die reeds bij archiefonderzoek binnen het Koninklijk Huisarchief waren gevormd.

Koningin Emma selecteerde niet alleen zelf welke privé-documenten zij bewaard wilde blijven, zij vroeg haar correspondenten soms om brieven te verbranden.³⁰ Voor het Koninklijk Huisarchief kon zij bovendien soms nog maar weinig vergaren: koning Willem I en koningin Sophie hadden bijvoorbeeld zelf per testament bepaald dat persoonlijke stukken vernietigd moesten worden.³¹

Een systematisch archief werd evenmin door alle hoffunctionarissen bijgehouden. De tijdgenoten deden vooral wat de gemiddelde belastingbetaler tegenwoordig doet: rekeningen bewaren. Ook die werden regelmatig vernietigd. Notulen van gehouden vergaderingen en werkaantekeningen van individuele hofdignitarissen zijn maar beperkt overgedragen aan het Koninklijk Huisarchief. In een tijd zonder fotokopieermachine was het normaal dat notulen of memoranda maar één keer netjes door een klerk werden uitgeschreven en vervolgens de ronde deden langs alle belanghebbenden. De historicus heeft geluk indien het bewaard werd door degene die onderaan de verzendlijst stond en het in later stadium overdroeg aan het Koninklijk Huisarchief. Hetzelfde geldt voor (vertrouwelijke) stukken die een minister na lezen retour stuurde aan de koning(in) of hofdignitaris. Slechts een enkele keer werden ook stukken van persoonlijke aard overgedragen en werd aan de willekeur van de archivaris overgelaten hoe zij gearchiveerd moesten worden.

Weinig personen die verbonden waren aan het Nederlandse hof hebben memoires geschreven of dagboeken aan hun erven nagelaten. Er waren ook niet zoveel hovelingen die voor dit onderzoek interessante stukken konden nalaten. De meeste hofdignitarissen, die jaarlijks werden opgesomd in de Staatsalmanak, bekleedden een erepositie en waren doorgaans zelden aanwezig in het paleis. Zij deden alleen dienst bij ceremoniële gelegenheden en werden daarvoor speciaal opgeroepen. Slechts een enkele vertrouwing, meestal met de – hoogste – rang van ‘grootofficier’ van Willem III of Emma, kwam regelmatig langs als koninklijk gast of voelde zich geroepen een lager geplaatste hoffunctionaris een handje te helpen bij routinewerkzaamheden. Het waren betaalde hoffunctionarissen die het dagelijkse werk binnen het paleis deden. Ze waren eerder ‘ambtenaren’ dan ‘hovelingen’ in de klassieke opvatting. In de negentiende eeuw begon een historische ontwikkeling die werd afgerond met de reorganisatie die koningin Beatrix doorvoerde: aan het hof ‘verkeren’ was iets anders dan voor het koninklijke huishouden werken in ruil voor een salaris.

Een onderzoek als dit moet het hebben van agenda’s, werknooties, schaarse brieven of memoires van hoffunctionarissen die dagelijks in het paleis aanwezig waren of hofdignitarissen die wisten wat er speelde omdat zij een goed contact met de koning of koningin-regentes hadden. De overgeleverde memoires zijn soms geschreven om rancune van zich af te schrijven. Andere auteurs schreven uit ijdelheid hun herinneringen op. Ze zijn vaak onbeduidend, maar geven wel een goed inzicht in de gedachtegangen van de tijdgenoten. In hun details geven ze soms verrassende informatie.³²

³⁰ Bijvoorbeeld een brief aan Wilhelmina’s vroegere gouvernante Miss Saxton Winter, 2 januari z.j. (1902 of 1903): KHA G27-21.

³¹ KHA A37-203. Afschrift testament Willem I, 3e codicil d.d. 28 september 1838, no. 6, blz. 49; KHA A46-VIc-2: ‘Olografisch testament van H.M. van Koningin Sophie’. 3 april 1865.

³² Met name René Cleverens heeft veel pionierswerk verricht. In *Niet verder dan ons Huis..... De Koninklijke Hofhouding. Het dagelijks leven in de paleizen Noordeinde en Het Loo 1870-1918* (Middelburg 1994) heeft hij de levens circa 60 hofdignitarissen gereconstrueerd die tussen 1870 en 1918 deel uitmaakten van de koninklijke hofhouding en daarbij gebruik gemaakt van hun egodocumenten, veelal afkomstig uit kleine privé-collecties.

De betaalde hoffunctionarissen woonden doorgaans thuis. Zij hebben weinig correspondentie nagelaten om de eenvoudige reden dat zij 's avonds thuis hun verhaal konden doen. Particulier secretaris De Ranitz schreef zijn echtgenote als het hof zich buiten Den Haag bevond. Deze collectie bevindt zich sinds 1989 in het Koninklijk Huisarchief. De brieven zijn waarschijnlijk bewaard door Lita de Ranitz. Zij hebben betrekking op de huiselijke omstandigheden van het gezin waarvan zij zelf deel uitmaakte. De correspondentie stopt in 1885 en mist dus de jaren dat De Ranitz – in de woorden van Pauw van Wieldrecht – ‘de groote man van het paleis’ werd.³³

De drie Oranjekoningen hebben veel vijanden gemaakt en dat komt tot uiting in de schaarse bronnen die zijn overgeleverd. Rancune tegen een koning had niet alleen te maken met een afkeer tegen een persoon, maar heeft ook een sterke sociaal-historische waarde: rancune tegen een hoger geplaatst persoon – en zeker tegen de top van de hiërarchische piramide – is inherent aan de sterke standensamenleving die Nederland in de negentiende eeuw nog was. De sociale conventie bepaalde dat over veel niet gesproken kon worden. In plaats van zaken uit te spreken of een confrontatie aan te gaan, werd veel emotie opgekropt om deze pas in een laat stadium aan papier toe te vertrouwen. Aangezien men elkaar regelmatig zag hoefde ook weinig op schrift te worden gesteld. Juist in een tijd van sterke sociale hiërarchie en karige salariëring werd dit terughoudend gedaan: men moest altijd oppassen dat iets in ‘verkeerde handen’ viel.

De bronnen vormen tezamen een palet van kale feiten, meningen, oordelen en inzichten van tijdgenoten. Tegen elkaar afgewogen en met toepassing van bronnenkritiek is een historische reconstructie mogelijk maar zij is beperkt in haar geldigheidswaarde. Als gevolg van de selectiviteit, die de historische hoofdpersonen of hun erfgenamen zelf hebben toegepast, komen bovendien scherpere standpunten tegen over elkaar te staan dan de gemiddelde tijdgenoot in een tijd met strakke sociale conventies waarschijnlijk waargenomen heeft. Het is aan de lezer om te bepalen in hoeverre deze standpunten gekleurd zijn door omstandigheden die niet meer te achterhalen zijn.

Grotere vondsten, waaronder die van Dumonceau, heeft René Cleverens verwerkt in zijn *Herinneringen*-serie. Zie de literatuuropgave.

³³ KHA G33-7. De brieven zijn aangetroffen in de nalatenschap van D.W. Bolten, vriend van Lita de Ranitz en zelf conservator van het Prinsenhof te Delft.